

جنبش حسنیان

ماهیت فکری و تکاپوهای سیاسی

دکتر محمدحسن الهی زاده

فهرست مطالب

۷	مقدمه ناشر
۹	مقدمه

فصل اول

کلیات تحقیق

۱۵	پیدایش جنبش حسنیان و دلایل اهمیت بررسی تاریخی آن
۱۸	روش تحقیق در موضوع مورد بحث
۲۱	نقد و بررسی مأخذ
۲۱	الف. منابع
۴۱	ب. تحقیقات
۴۶	مفاهیم
۴۶	الف. جنبش
۴۷	ب. حسنیان
۵۱	ج. عباسیان
۵۴	د. اهل بیت <small>علیهم السلام</small>
۵۸	سابقه تاریخی جنبش حسنیان

فصل دوم

ماهیت فکری جنبش

۷۱	مقدمه
۷۲	۱. حقانیت در خلافت
۸۱	استنادات عباسیان
۹۶	استنادات حسنیان
۱۱۴	۲. مهدویت

الف. معنای «مهدویت».....	۱۱۴
ب. مهدویت محمد در معنای «نجات بخش».....	۱۲۴
۳. ایده‌های اصلاحی.....	۱۳۱

فصل سوم تکاپوهای سیاسی

مقدمه.....	۱۴۱
۱. آغاز جنبش در مدینه.....	۱۴۲
الف. معرفی محمد نفس زکیه.....	۱۴۲
ب. محمد در دوران خلافت ابوالعباس سفاح (۱۳۲ - ۱۳۶ هـ).....	۱۴۳
ج. محمد در دوران خلافت ابوجعفر منصور (۱۳۶ - ۱۵۸ هـ).....	۱۴۶
۲. تدارک قیام.....	۱۵۱
الف. شدت گرفتن فعالیت‌های سیاسی نفس زکیه.....	۱۵۱
ب. در آستانه قیام.....	۱۵۴
۳. قیام.....	۱۶۲
الف. تصرف مدینه.....	۱۶۲
ب. تشکیل حکومت.....	۱۶۳
۴. جنگ.....	۱۷۰
الف. محمد؛ رویارو با مشکلات.....	۱۷۰
ب. رویارویی.....	۱۷۳
۵. شکست.....	۱۷۵
الف. سرانجام جنگ.....	۱۷۵
ب. بازماندگان قیام.....	۱۷۷
۶. ادامه جنبش در بصره.....	۱۷۹
الف. حضور ابراهیم در بصره.....	۱۷۹
ب. تصرف بصره و تدارک حکومت.....	۱۸۵
ج. جنگ.....	۱۹۰
د. شکست.....	۱۹۳
۷. فترت جنبش.....	۱۹۶
۸. تجدید جنبش.....	۱۹۹

۱۹۹	الف. حسین بن علی (صاحب فخ)
۲۰۹	ب. یحیی بن عبدالله
۲۲۲	ج. ادريس بن عبدالله
۲۲۶	۹. ماهیت حامیان جنبش
۲۲۶	الف. زیدیان
۲۳۱	ب. معتزله
۲۳۲	ج. حسنیان
۲۳۴	د. فقها و محدثان
۲۳۸	ه. مردم مدینه
۲۴۱	و. مردم عراق
۲۴۲	۱۰. آسیب شناسی جنبش
۲۴۲	الف. آسیب های بیرونی
۲۴۶	ب. آسیب های درونی

فصل چهارم

آثار جنبش

۲۵۳	مقدمه
۲۵۳	۱. تلاش عباسیان برای تبیین مشروعیت سیاسی خود
۲۵۴	۲. رشد رثا در ادب شیعه
۲۵۵	۳. سخت گیری و فشار بر علویان
۲۵۷	۴. تأثیرگذاری بر حجاز
۲۵۸	۵. تأثیرگذاری بر شکل گیری فرقه زیدیه و تأسیس سلسله های علوی
۲۶۰	جمع بندی و نتیجه گیری

پیوستها

۲۶۷	الف. نامه ها
۲۶۷	۱. نامه های مبادله شده میان منصور عباسی و محمد نفس زکّیه
۲۹۰	۲. نامه یحیی بن عبدالله بن هارون
۳۰۸	۳. امان نامه هارون به یحیی بن عبدالله
۳۱۳	۴. امان نامه فضل بن یحیی برمکی به یحیی بن عبدالله

۳۱۵	۵. نامه ادریس بن عبدالله به بربرها
۳۲۳	۶. نامه ادریس بن عبدالله بن مصریان
۳۲۹	ب. سخنرانی‌ها
۳۲۹	۱. سخنرانی سفاح در آغاز حکومت عباسی
۳۳۲	۲. سخنرانی داود بن علی در آغاز حکومت عباسی
۳۳۷	۳. سخنرانی ابومسلم در مدینه (۱۳۶ هـ)
۳۴۰	۴. سخنرانی منصور برای خراسانیان پس از دستگیری بزرگان حسنی (۱۴۵ هـ)
۳۴۴	۵. سخنرانی نفس زکینه در آغاز قیام در مدینه
۳۴۵	۶. سخنرانی اول حسین بن علی در «فخ»
۳۴۶	۷. سخنرانی دوم حسین بن علی در «فخ»
۳۴۸	۸. سخنرانی یحیی بن عبدالله در «فخ»
۳۵۰	۹. سخنرانی یحیی برای بزرگان جبل

نمایه

۳۶۱	فهرست اشخاص و اعلام
۳۷۹	فهرست اماکن
۳۸۳	فهرست کتب

فهرست منابع و مآخذ

۳۸۷	۱. کتب فارسی
۳۸۹	۲. مقالات فارسی
۳۸۹	۳. کتب عربی
۳۹۷	۴. مقالات عربی
۳۹۷	۵. مآخذ انگلیسی

مقدمه ناشر

تشیع به عنوان یک مذهب اسلامی دارای ابعاد متفاوتی چون بعد کلامی، عرفانی، تاریخی، جامعه‌شناختی و ... است که هر کدام از این ابعاد را می‌توان با رویکرد متناسب با آن مورد مطالعه قرار داد. در نتیجه هم می‌توان از آموزه‌ها، احکام، اخلاق و حقوق شیعی سخن گفت و هم وضعیت سیاسی - اجتماعی پیروان این مذهب را در عصر حاضر مطالعه کرد، به زندگی اجتماعی آنها در دنیای فعلی پرداخت و روابط اجتماعی آنها را توضیح داد.

در عین حال همانگونه که می‌دانیم مطالعات تاریخی از باسابقه‌ترین و مهمترین رویکردهای موجود در مطالعه ادیان و مذاهب است که در آن به نحوه پیدایش، سیر تطور، نقاط عطف، دوره‌های اوج و افول، جریانهای موجود در طول تاریخ ادیان و مذاهب و مطالبی از این دست پرداخته می‌شود.

شیعه نیز مانند ادیان و مذاهب دیگر سرگذشتی داشته و دورانهای گوناگونی را تجربه کرده است و در واقع وضع کنونی آن کاملاً متأثر از این سرگذشت هزار و چهارصد ساله است. از همین روست که مطالعه تاریخی شیعه اهمیت ویژه‌ای دارد.

شیعه در ادوار گوناگون تاریخ خود، فراز و نشیب، رشد و گسترش، تحت فشار قرار گرفتن و تقیه، تساهل و تسامح، مورد عنایت و یا غضب حاکمان بودن، حکومت، سیاست و اتفاقاتی از این دست را بارها و بارها تجربه کرده است. یکی از دوره‌های حساس این فرقه مذهبی مبارزات ضد اموی آن است که توسط علویان و از جمله حسینیان انجام گرفت و پس از حدود یک قرن مبارزه

سرانجام حکومت امویان ساقط شد و عباسیان به جای آنها به حاکمیت رسیدند. اما علویان از حاکمان جدید هم راضی نبودند و در نتیجه با آنها نیز به مبارزه و مقابله پرداختند. قیام حسنیان به عنوان بخشی از قیامهای علویان صدر اسلام موضوع تحقیق این کتاب است که توسط جناب آقای دکتر محمد حسن الهی زاده به رشته تحریر درآمده است.

کتاب حاضر، در واقع پایان نامه دوره دکتری مؤلف محترم در رشته تاریخ است که در سال ۱۳۸۳ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس تهران، به راهنمایی استاد ارجمند، آقای دکتر صادق آئینه‌وند و مشاوره آقایان دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد و دکتر حسین مفتخری تحریر یافته است.

این اثر از راهنمایی‌های استاد ارجمند جناب دکتر صادق آئینه‌وند دام ظلّه العالی و همکاری‌های همکاران در مؤسسه شیعه‌شناسی، آقایان سید محمد تقی مرتضوی زاده، علی تقی زاده و محمد کاظم آزرم برخوردار بوده است که از همه آنان صمیمانه تقدیر و تشکر می‌شود. امید آنکه مؤسسه شیعه‌شناسی بتواند با انتشار این اثر در معرفی فرهنگ و تاریخ شیعه گامی شایسته بردارد و به فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه مطالعات شیعه‌پژوهی منبعی جدید عرضه نماید.

در پایان، دیده و دل را متوجه حضرت باری تعالی می‌کنیم و بر این لطف، خاضعانه شکرگذاری کرده، از او می‌خواهیم که بر محمد و آل محمد درود بی پایان فرستد و ما را در جرگه شیعیان مرضی امام امیرالمؤمنین علیه السلام و از منتظران واقعی امام منتظر، مهدی موعود (عج) قرار دهد انشاء الله.

احمد بهشتی مهر

مدیر پژوهش

۱۳۸۴/۱۱/۱۷

مقدمه

امویان، که از سال ۴۱ هـ اداره جامعه اسلامی را در اختیار گرفتند، با عدول از شیوه حکومت خلفای پیشین و بی‌اعتنایی به معیارهای اسلامی، ناخرسندی و اعتراض بزرگان جامعه اسلامی را برانگیختند. این ناخرسندی‌ها بیشتر به صورت قیام و به وسیله بزرگان خاندان پیامبر ﷺ (همچون امام حسین علیه السلام) یا دوست‌داران آن‌ها (همچون توّابین و مختار) پدیدار گردیدند. بروز این قیام‌ها و سرکوبی‌شان به وسیله امویان، بیش از پیش سبب افزایش محبوبیت و بالا رفتن جایگاه خاندان پیامبر ﷺ در انظار جامعه اسلامی گردید. از اوایل قرن دوم هجری، ناخرسندی نسبت به عملکرد امویان جامعه اسلامی را فراگرفت و حرکتی ضد اموی با تکیه بر شعار «شایستگی خاندان پیامبر ﷺ برای حکومت» شکل گرفت. علویان از جمله «حسینان» به همراه سایر تیره‌های «بنی‌هاشم»، با هدف سرنگونی امویان و تأسیس حکومتی جدید، به صورت یکپارچه و متحد در نهضت شرکت کردند. سرانجام، در سال ۱۳۲ هـ حکومت اموی سقوط کرد و نهضت به بار نشست و «عبّاسیان» (نوادگان عبّاس بن عبدالمطلب)، که نسبت به سایرین از سابقه انقلابی و سیاسی کمتری برخوردار بودند، حکومت را در اختیار گرفتند. در این میان، حسینان، که از فعالان ضد اموی به شمار می‌آمدند و از آغاز نسبت به نهضت خوش‌بین بودند، از سرانجام آن اظهار ناخرسندی کردند

و از پذیرش حاکمیت عباسیان سرباز زدند و تصمیم به ادامه نهضت (این بار علیه عباسیان) گرفتند. از آن پس، عباسیان به تعقیب حسنیان پرداختند. از سوی مقابل، حسنیان به رهبری عبدالله بن حسن مثنی و فرزندان فعالیت‌های وسیعی را با هدف زیر سؤال بردن مشروعیت حکومت عباسی و در صورت امکان، براندازی آن شروع کردند.

در طول سی سال، پنج قیام علیه عباسیان از سوی فرزندان عبدالله محض و یکی از نوادگانش رخ نمودند:

۱. قیام محمد بن عبدالله، معروف به «نفس زکیه» (۱۴۵ هـ)؛
۲. قیام ابراهیم بن عبدالله، معروف به «قتیل باخمی» (۱۴۵ هـ)؛
۳. قیام حسین بن علی، معروف به «شهید فح» (۱۶۹ هـ) نوه دختری عبدالله؛
۴. قیام ادریس بن عبدالله (۱۷۲ هـ)؛
۵. قیام یحیی بن عبدالله در طبرستان (۱۷۶ هـ).

آنچه در پژوهش حاضر مورد توجه و سؤال است چرایی و چگونگی قیام‌های حسنیان و علل و عوامل مخالفت آن‌ها با حکومت عباسی با عنایت به مشخصه‌های فکری و سیاسی قیام‌های مذکور و نتایج و پیامدهای آن است.

این پژوهش، که ابتدا به عنوان رساله دکتری و سپس به صورت حاضر در قالب یک کتاب تحقیقی در آمده، حاوی چهار فصل اصلی، پیوست‌ها و فهرست‌های پایانی است:

در فصل اول، پس از بیان مقدمه، تعریف مسئله، سؤالات تحقیق، سابقه و ضرورت تحقیق و روش انجام آن، اصطلاحات «جنبش»، «حسنیان»، «عباسیان» و «اهل بیت علیهم‌السلام» مورد بررسی قرار گرفته و سپس سیر تاریخی مناسبات حسنیان و عباسیان تا تشکیل حکومت عباسی بیان گردیده است.

در فصل دوم، ضمن بیان جایگاه و

«ماهیت فکری جنبش» آنان، که حول سه محور «حقانیت در خلافت»، «مهدویت» و «ایده‌های اصلاحی» تدوین گردیده، بررسی شده و هر کدام از مباحث با استناد به اخبار تاریخی، نامه‌ها و سخنرانی‌های عباسیان و حسنیان و اشعار شاعران حامی طرفین قوت بخشیده شده است. در بحث «حقانیت در خلافت»، پس از بیان سابقه‌ای از فعالیت‌های سیاسی حسنیان و عباسیان، استنادات عباسیان و حسنیان در حقانیتشان برای کسب خلافت بررسی شده‌اند. در بحث «مهدویت»، ابتدا کاربرد اصطلاح «مهدی» در قرن اول و اوایل قرن دوم هجری و معانی آن بررسی شده، سپس معنای اصطلاح «مهدویت» در مورد محمد «نفس زکیه» مورد بحث و بررسی قرار گرفته و این از مبانی فکری قیام او قلمداد شده است. در بحث «ایده‌های اصلاحی» نیز به سایر شعارهای حسنیان و اهدافی که در کلام و بیان آنها برای قیام آمده، اشاره شده است.

فصل سوم به «تکاپوهای سیاسی» اختصاص یافته است. در این فصل، به سیر تاریخی جنبش و نحوه برخورد گروه‌های فکری و سیاسی جامعه با فعالیت‌های سیاسی حسنیان و در پایان، «آسیب‌شناسی جنبش» پرداخته شده است. در بحث «سیر جنبش»، علی‌رغم آسان نمودن اولیه کار، تناقض و گاه تضاد موجود در روایات، کار را بر پژوهشگر مشکل می‌کند. کشف صحت یک خبر از میان چند خبر یا ترجیح یک خبر بر دیگر اخبار و ترسیم واقعی رویدادها از لحاظ زمان و چگونگی وقوع، امری دشوار و طاقت‌فرسا و نیازمند دقت، بررسی و تجزیه و تحلیل اخبار و ارزیابی موشکافانه آنها در ذهن است، به ویژه آنکه در این مورد خاص، منابع تاریخی و مطالعات جدید بی‌طرفی را در نقل اخبار و تحلیل رویدادها رعایت نکرده‌اند. در این بحث، سعی شده است در حد توان، ضمن درک حوادث و تجزیه و تحلیل ذهنی آنها، تصویری روشن از کیفیت وقوع رویدادها ترسیم گردد و موضع به‌گونه‌ای در قالب عبارات بیان گردد که میان

رویدادها و حوادث پراکنده و مقطع در متون تاریخی، پیوستگی برقرار شود و در نهایت، تصویری گویا از سیر جنبش ارائه گردد؛ کاری که تاکنون در نوشته‌های متأخر مشاهده نمی‌شود و جای آن خالی است. در بحث «نحوه برخورد»، که تحت عنوان «ماهیت حامیان جنبش حسینیان» آمده، مواضع گروه‌های فکری و سیاسی جامعه - یعنی زیدیان، حسینیان معتزله و فقها در برابر جنبش حسینیان - بررسی شده است. در بحث سوم، که «آسیب‌شناسی جنبش» است، در قالب آسیب‌شناسی بیرونی و دورنی، علل شکست قیام‌های حسینیان تبیین گردیده‌اند. آثار و پیامدهای جنبش حسینیان، اعم از سیاسی، فرهنگی، ادبی و اجتماعی مسائل فصل چهارم را تشکیل می‌دهند.

در پایان، بخشی تحت عنوان «پیوست‌ها» شامل مجموعه نامه‌های مبادله شده میان قیام‌کنندگان حسنی و خلفای عباسی و سخنرانی‌های ایراد شده توسط قیام‌کنندگان حسنی و خلفا و دولت‌مردان عباسی که در متن پژوهش مورد استناد قرار گرفته و به صورت پراکنده در منابع تاریخی و ادبی آمده‌اند، به همراه ترجمه آن‌ها و نیز فهرست‌های پایانی (اشخاص، اعلام، اماکن، کتب، و منابع) برای سهولت تحقیق در متن حاضر درج گردیده‌اند.

در پایان، از تمامی کسانی که در به ثمر رسیدن این پژوهش مؤثر بوده‌اند سپاس‌گزاری می‌کنم و از خداوند متعال برایشان آرزوی سلامت و توفیق روز افزون دارم.

والسلام علی عبادالله الصالحین

محمد حسن الهی‌زاده

خرداد ۱۳۸۴

پیدایش جنبش حسنیان و دلایل اهمیت بررسی تاریخی آن

امویان از سال ۴۱ هـ ادارهٔ جامعهٔ اسلامی را در اختیار گرفتند. آنان با عدول از شیوهٔ حکومت خلفای پیشین و بی‌اعتنایی به معیارهای اسلامی، نارضایتی و اعتراض بزرگان جامعهٔ اسلامی را برانگیختند. این نارضایتی‌ها بیشتر به صورت قیام و به وسیلهٔ بزرگان خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله (همچون امام حسین علیه السلام) یا دوست‌داران آن‌ها (همچون «توآیین و مختار») پدیدار شدند. بروز این قیام‌ها و سرکوبی آن‌ها به وسیلهٔ امویان بیش از پیش سبب افزایش محبوبیت و بالا رفتن موقعیت خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله در انظار جامعهٔ اسلامی گردید. از اوایل قرن دوم هجری، نارضایتی نسبت به عملکرد امویان، جامعهٔ اسلامی را فراگرفت و حرکتی ضد اموی با تکیه بر شعار «شایستگی خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله برای حکومت» رخ نمود. علویان از جمله «حسنیان» به همراه سایر تیره‌های «بنی‌هاشم» با هدف سرنوشتی امویان و تأسیس حکومتی جدید، به صورت یکپارچه و متحد در نهضت شرکت کردند.

سرانجام، در ۱۳۲ هـ حکومت اموی سقوط کرد و نهضت به بار نشست و «عبّاسیان» (نوادگان عبّاس بن عبدالمطلب)، که نسبت به سایرین از سابقهٔ انقلابی و سیاسی کمتری برخوردار بودند، حکومت را در اختیار گرفتند. در این میان، حسنیان، که از فعالان ضد اموی و از آغاز نسبت به نهضت خوش‌بین بودند، از